

Svoboda a odpovědnost u Hejdánka a Patočky

Aleš Havlíček

in: Aleš Havlíček (ed.), Svoboda od antiky po současnost, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, 2012, p. 354–369

in: Aleš Havlíček (vyd.), Svoboda od antiky po současnost, Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, 2012, str. 354–369

◆ článek, česky, vznik neuveden, ◆ web

◆ article, Czech, origin n.a., ◆ web

Svoboda a odpovědnost

Aleš Havlíček

**Studijní text k workshopu
Poslání a myšlenková východiska univerzit, nadací
a neziskových organizací ve společnosti**

červen 2012

**evropský
sociální
fond v ČR**

EVROPSKÁ UNIE

**MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY**

**OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost**

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tento studijní text vznikl v rámci projektu *Communitas pro praxis* - Partnerství pro praxi financovaného v rámci Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost pod registračním číslem CZ.1.07/2.4.00/17.0133.

Obsah:

Cíle studie

.....
4

Teze 4

Klíčová slova

.....
4

Svoboda a odpovědnost

.....
5

Seznam literatury

.....
9

Cíle studie

Cílem studie je seznámit s argumentací pro tezi, že větší odpovědnost přináší více svobody, kterou u nás razí filosof Ladislav Hejdlánek.

Teze

Znamená větší odpovědnost „větší“ svobodu? Větší odpovědnost ve smyslu určitého typu závazků, tedy odpovídání na situaci v jejím napětí předmětné a nepředmětné stránky, nikoli jen v odpovídání na její redukovanou podobu, tedy předmětnou stránku, znamená otevírání nových možností, nikoli na již existující „horizontále“ možností, nýbrž nových možností na „vertikále“. A právě otevírání nových možností na vertikále, tedy jistý způsob „podkopávání“ se pod již existující roviny možností, je životem na cestě „větší“ svobody. To znamená, že jsou nám otevřeny kvalitativně nové možnosti, která nám do té doby byly uzavřeny. Naše svoboda se tedy „zkvalitňuje“, bereme-li na sebe odpovědnost určitého typu.

Klíčová slova

Svoboda, odpovědnost, dobro, předmětná a nepředmětná stránka skutečnosti, situace.

Svoboda a odpovědnost

Běžně se setkáváme s názorem, že svobodnými se stáváme teprve tehdy, když se zbavujeme závazků a odpovědnosti, když od nás druzí nevyžadují, abychom jednali určitým způsobem. Každý jistě zná mladistvé představy, v nichž vzdálení od světa lidí žijeme na samotě a řídíme se pouze vlastním rozhodnutím, na které nemají vůbec žádný vliv ostatní lidé. Jakékoliv donucení ze strany druhých lidí je chápáno jako omezení svobody. Jakýkoliv požadavek na nás kladený, abychom vykonali to či ono, nás svazuje a znemožňuje nám dělat jiné věci. Svoboda je v tomto smyslu pochopena jako nepřítomnost určitého druhu překážek, jako přítomnost určitého druhu možností. Podobně se o svobodě hovoří i v souvislosti se závazky a odpovědností, kterou na sebe bereme.

Ke svobodě ale patří nejen možnosti, nýbrž také vůle se pro tyto možnosti rozhodovat. Nerozlišíme-li dostatečně možnosti a vůli, budeme o svobodě hovořit velmi často protikladně. Svědčí o tom mnohé příklady. Tak např. se říká, že člověk ve vězení je nesvobodný, ale jedním dechem se dodává, že je svobodný ve svém myšlení. Nebo o někom, kdo není ve vězení, a tedy svobodný, se zase říká, že je nesvobodný, neboť ho jeho blízcí či žena neustále omezují rozmanitými požadavky atd. Někdy se utěšujeme, že jsme se konečně zbavili mnoha úkolů a že jsme konečně svobodní, ale jak se ukáže, jsme nesvobodni v tom, že druhý den na sebe bereme novou hromadu úkolů. Nebo ten, kdo je považován za svobodného, neboť si v důsledku svého bohatství může dopřát téměř čehokoli, se ukáže být nesvobodný, neboť je neomezeně závislý na svých vášních či potřebách atd.

V rámci jedné situace jsme tak svobodni, ale i nesvobodni. Svoboda se ukazuje být zvláštní v tom, že se jeví zároveň jako nesvoboda. To neplatí jen pro obecnou mluvu, ale také v právní či politické oblasti. Weischedel ve *Skeptické etice* o ambivalenci svobody říká: „Svoboda se klade, ale i popírá. ... Svoboda je nezávislost na pudech, ale i sebeurčení. ... Svoboda stojí proti nutnosti, ale je i náhledem do nutnosti. ... Zkrátka: o svobodě nelze z dějin filosofie a theologie získat žádný jednotný pojem. Max Scheler vyslovuje tuto skutečnost s veškerou jasností: „Neexistuje žádný filosofický problém, v němž by zaplétání problému na jedné straně, matení pojmu a odtud vznikající dvojznačné užívání slov na druhé straně, dosáhlo podobného stupně jako u problému svobody.““ (§ 39)

Uvedené příklady a charakteristiky se týkají jednak svobody jednání, jednak svobody vůle.¹ V případě jednání jde o to, že to, co chci, také skutečně mohu realizovat. Samozřejmě nemůžeme realizovat věci proti *fysis*, a to jak proti přirozenosti člověka, tak také proti tomu, co nazýváme přírodní zákony. Tato omezení nelze překonat žádným svobodným úsilím, i kdyby všichni ostatní nám takovou svobodu přáli. Např. to, že se narodíme lidskou bytostí, nám neumožňuje létat jako pták či žít trvale pod vodou jako ryba. Proto konstruujeme letadla, abychom mohli létat, proto vymýšlíme skafandry a ponorky, abychom mohli po určitou dobu žít pod vodou. Nebo když se narodíme bez hudebního sluchu, nemáme šanci stát se vynikajícími hráči na saxofon. Nebo stařec nemá stejné možnosti jako dítě a *vice versa*. Tedy naše svobodná vůle je omezena jednak tím, že jsme lidmi, a jednak konkrétními dispozicemi (*dynameis*) příslušného jedince. Vedle toho tu jsou ještě omezení jiného druhu, jež jsou daná společností, jejími zákony, konvencemi, zvyky atd. Taková omezení lze ale za jistých okolností překonat, např. tím, že se pod tlakem veřejného mínění změň zákony, nebo že společnost sama změň své zvyky.

Shrnuto můžeme říci, že jsme obyvateli jak přírody, tak také světa. Příroda je mocnější než člověk, nemůžeme se proti ní postavit, i když tak často činíme. Omezení vyplývající z *fysis* nemůžeme nijak ovlivnit, nemůžeme totiž ovlivnit to, že se narodíme lidmi, a tedy nedokonalí a smrtelní (v moci člověka není být dokonalý, být bohem). V tomto smyslu nemůžeme být „absolutně“ svobodní, neboť

¹ V této souvislosti se někdy setkáváme s termíny jako vnější a vnitřní svoboda (Hejdánek), nebo negativní a pozitivní svoboda (Berlin).

nerozhodujeme o naší svobodě, lépe řečeno nerozhodujeme o naší základní možnosti, *dynamis*, být svobodný.² Stejně tak nemůžeme předem rozhodnout, do jaké dějinné situace se narodíme a jaké budou platit konvence. Ale také to, že jsme svou podstatou (*fysei*) určeni žít ve společenství lidí, jak tvrdí Aristotelés, nám neumožňuje jednat „absolutně“ svobodně, neboť proti naší svobodě stojí svoboda druhých. S druhými navíc obýváme jeden nám společný svět, který je světem pravidel, konvencí či hodnot. Ten, kdo je ve svém jednání omezován určitými zákony či zvyky, nebo je mu někým „naplánován“ život, ten také není svobodný, neboť se vlastně vůbec nerozhoduje, nevolí mezi možnostmi, což je základní charakteristický rys svobodného jednání.

Jednání je tedy omezeno na různých úrovních, počínaje rovinou *fysis* - narodili jsme se jako lidské bytosti, nikoli jako zvíře či bůh –, přes to, že jsme konkrétní lidé s konkrétními vlastnostmi či charakteristickými rysy, které nám mnohé umožňují, ale zároveň mnohé zbavují, až k tomu, že se rodíme do určitých dějinných situací, jež jsou spjaty s konkrétními zvyky a zákony, kterým se musím podrobit.

Přes všechna uvedená omezení hovoříme o tom, že člověk je bytost svobodná, která není ve své svobodě skrze sebe sama, nýbrž je si v ní darována, jak říká Jaspers.³ Podobně můžeme o svobodě říci, že svobodu nemáme, ale svoboda má nás, což je varianta Rádlovy myšlenky z jeho posledního spisku *Útěcha z filosofie*, totiž že „nemáme pravdu, nýbrž pravda má nás“.⁴ Touto svobodou se ale myslí základní možnost být svobodný. Stejnou myšlenku nacházím v Platónově dialogu *Prótagoras*, v němž se v mýtu o vzniku společnosti říká, že Zeus poslal Herma, aby všem lidem dal účast na spravedlnosti a studu, jinak řečeno, aby jim všem dal schopnost k politickému jednání (srv. *Prot.* 322d). To ale neznamená, že všichni jsou spravedliví, ale že mají stejnou schopnost, kterou je třeba osobitým způsobem rozvíjet výchovou či vzděláváním. A totéž platí i pro svobodu jakožto dispozici, kterou je třeba rozvíjet.

Člověk ale může ve své svobodě danost vyplývající z *fysis* či z vrženosti do dějinné situace nepřijmout, nemusí se spokojit s tím, že je jen nedokonalý člověk a může z tohoto světa dobrovolně odejít. Na druhé straně může tuto danost přijmout a vzít na sebe odpovědnost vyplývající z toho, že je člověkem, nedokonalou bytostí, jež může být někdy ještě na rozdíl od jiných lidí slabá a postižená. Také se může podrobit normám platným ve společnosti a učinit to svobodně a s vědomím, že mu to přinese novou svobodu.

V další části textu budeme vycházet především z úvah Hejdánkových. – K jednání, jež je jednáním svobodné lidské bytosti, patří, že se odehrává vždy v situaci, z které se nelze vyvázat. Žijeme v různých situacích, ale všem lidem společnou situací je svět. Vše, co se nám ukazuje, se ukazuje v situaci. Situace má jak stránku předmětnou, tak také nepředmětnou, tj. tu, která ještě nenastala. Předmětná stránka je přístupná našim smyslům, nepředmětná našemu myšlení. To, co se ukazuje našim smyslům, předmětná stránka situace, zároveň odkazuje na její stránku nepředmětnou, na její skrytost. K situaci patří jak to přítomné, konstatovatelné, tak to minulé, které bylo také konstatováno, tak i to budoucí. Právě to budoucí, podle Hejdánka to nepředmětné, činí situaci nerozhodnutou a zajišťuje, že se situace ‚děje‘. Jako každý celek i situace se děje tak, že budoucí se stává přítomným, jinak řečeno, nepředmětné se zpředměťuje. Pokud bychom situaci redukovali jen na stránku předmětnou a ulpívali na ni, zapomíná-li bychom tak na její stránku nepředmětnou a náš život by běžel v samozřejmostech a v jistotách. Vzdali bychom se tak toho, co je člověku vlastní, tj. napětí mezi zjevným a skrytým, daným a nedotázaným. Náš život by pak nebyl

² Jak bude ještě řečeno, *dynamis* být svobodný je naše základní možnost, které se nelze vzdát jinak než ukončením života. V jiném případě nemusím tuto možnost naplnit.

³ K. Jaspers, *Úvod do filosofie*, str. 47.

⁴ E. Rádl, *Útěcha z filosofie*, str. 13.

životem autentickým,⁵ nýbrž pouhým bytím. V takovém případě bychom odpovídali jen na redukovanou situaci a odpovědnost, která je odpovědí na situaci, by tak byla jen mechanickým odpovídáním. Vztahujeme-li se však k situaci jakožto situaci, pak udržujeme napětí mezi oběma stránkami situace, mezi předmětnou a nepředmětnou. Je to totiž právě nepředmětná stránka situace, která zajišťuje, že situaci nelze jednou provždy uchopit a tak o jsoucnu rozhodnout. Pokud bychom odhlédli od nepředmětné stránky, přestala by situace být situací, zbylo by tu „něco“ bez budoucnosti, tedy něco jako „mrtvola“ (srv. L. Hejdánek).

Pokud jde o odpovědnost, tak ta etymologicky souvisí s odpovídáním. Každé odpovídání je reakcí na to, co k nám promlouvá. A protože k člověku patří situovanost, odpovídáme či reagujeme na situaci, v které se nacházíme a která se nám nějak jeví. Eugen Fink ve svém knize *Bytí, pravda, svět* v VIII. kapitole rozliší pojmy „Vorschein“ a „Anschein“ a na začátku IX. kapitoly uvádí, že „Pojem ‚jevení‘ (Erscheinen) se nám rozložil ve dva významy, jež jsme terminologicky uchopili jako ‚Anschein‘ (vzhled) a ‚Vorschein‘ (vyjevování)“. Podobné rozlišení najdeme v Hejdánkově článku *Fenomén, zkušenost a kritická reflexe* z r. 2007, v němž jeho autor rozlišuje „úkaz“ a „jev“. O skutečnosti říká, že se ukazuje, ale nemusí se ještě někomu jevit. Jevení přitom chápe jako reakci na ukazování se jsoucna. Jevit se jsoucno může jen někomu, např. člověku, zvířeti, rostlině. Jev je vlastně naším aktivním přístupem k tomu, co se ukazuje. Protože se jsoucno nikdy neukazuje celé, ale jen zčásti, tak aby se jsoucno jevílo ve své celosti, musí tu být aktivní přístup člověka. A tento aktivní přístup člověka je reagování na jsoucno, které se ukazuje, jinak řečeno je to odpovídání na ukazování skutečnosti. Tudíž to, jak se nám skutečnost jeví, závisí nejen na ukazování jsoucna, ale také na našem aktivním přístupu ke skutečnosti.

Je-li odpověď na situaci výrazem naší odpovědnosti, je třeba si také uvědomit, že odpovědnosti se nelze zbavit, podobně jako se nelze vyvázat ze situace. Pouze smrtí přestáváme být odpovědni. To, jakou odpovědnost na sebe máme v konkrétní situaci vzít, nelze vynutit žádnými morálními či mravními principy. Ty jednou platí, podruhé jsou odmítnuty. Nelze ani říci, že na sebe máme vzít takovou a takovou odpovědnost. To, že na sebe určitou odpovědnost bereme, je naším svobodným rozhodnutím. To, že se někdo rozhodne odpovídat jen na předmětnou stránku situace, může se stát předmětem naší kritiky, ale přikázat mu odpovědnost za situaci jako celek nemůžeme. Každá situace s sebou přináší napětí mezi tím přítomným a budoucím, mezi předmětnou a nepředmětnou stránkou situace. Ten, kdo odmítá odpovědnost za situaci v napětí přítomného a budoucího, a odpovídá jen na či za to, co je dané, předmětné, dá jistě ve svém rozhodování přednost některé z daností. Avšak v rámci různých daností není jednoznačné měřítko pro jejich posouzení, pouze každá z daností si pro vlastní posouzení nese měřítko sama v sobě. Co jiného je pak taková libovůle než totalita. A to nejen totalita moci, nýbrž také a především totalita v našem myšlení.

Ale je tu ještě jiná možnost. Můžeme totiž volit mezi základními možnostmi, tedy zda chceme být svobodnou bytostí, nebo jí nebýt, tedy nepřijmout dar svobody. V žádném případě to není nutnost být svobodný, nýbrž apel na nás. Pokud na tuto možnost odpovíme kladně, naplňujeme přijatý dar svobody. Stáváme se odpovědnými, což zásadním způsobem ovlivňuje naše další rozhodování v jednotlivých situacích. To, že na sebe bereme odpovědnost, souvisí s naší konečností. Hejdánek v této souvislosti uvádí kacírskou myšlenku:

„Nebylo-li by smrti, nebyly by tu vyšší hodnoty.“

Život si ze smrti učinil svoji součást. Smrt je nejen součástí života, ale i významným faktorem ve vývoji lidského života. Člověk, který si je vědom své konečnosti a možnosti smrti a který usiluje o to, aby byl

⁵ Výraz „autentický“ zde používáme ve smyslu naplnění všech základních možností (*dynameis*) člověka. Pokud člověk naplňuje jen některé ze svých základních možností, tak nežije autenticky. V podobném smyslu chápe Rádl vztah člověka k autoritě.

nesmrtelný, se jím může stát ale jen ve smyslu věčné slávy. Smrt tak není jen něco proti životu, nýbrž je to něco, co život má pro své *zkvalitnění*.

Svobodné rozhodování člověka je rozhodováním se v situaci. Charakteristickým rysem situace je, že situace je problematická, nejednoznačná. Pokud bychom chtěli být absolutně svobodní, potom bychom museli zrušit budoucnostní stránku situace, kterou bychom pak mohli uchopit jako „celek“.

Svoboda je určitým druhem odpovědi na situaci, v které se nacházíme. Odpovídáme-li jen na danou či předmětnou stránku skutečnosti, potom nejsme svobodni, neboť daná stránka skutečnosti nepřináší nic nového, žádné nové možnosti. Náš život v takovém případě probíhá v setrvačnostech, podle předem daných schémat. Ale jak jsme již uvedli výše, svoboda je odpovídáním, kterým získáváme možnosti, které nám byly do té doby nepřístupné. Jako svobodně jednající volíme nejen mezi možnostmi, které jsou nám „dány“, ale také mezi „možnostmi“, jež si naším jednáním teprve otevíráme. V tomto smyslu je život osvobozován nikoli k primitivním rovinám, ale k přesahování sebe sama, zanecháním sebe za sebou. Nebo je také osvobozován otevíráním si možností, které vycházejí z hodnot, pro které jsme se rozhodli.

A tímto krokem se dostáváme k otázce vztahu svobody a dobra. Z toho, co bylo zatím řečeno, vyplývá, že tím „nejvyšším“ v našem životě není svoboda, nýbrž vůle udržet napětí mezi předmětnou a nepředmětnou stránkou skutečnosti, která nás osvobozuje a která je zdrojem naší svobody. Můžeme také říci, že se jedná o „vůli k dobru“. V této Hejdánkové koncepci svobody je třeba vidět polemiku nejen s Patočkou, ale i s Heideggerem, který tvrdí, že „das Wesen der Wahrheit ist Freiheit“, tedy že bytostí pravdy je svoboda. V reakci na uvedené myslitele hájíme myšlenku, že „vůle k dobru“ je základem svobody. Svoboda neurčená „vůlí k dobru“ není svobodou. Svoboda tak není předpokladem, ale důsledkem, že na sebe bereme závazky, že jsme odpovědní. Tím se utváří mravní vědomí, které je možností volby „vyšší“ svobody. Svobodu prožíváme právě tehdy, když sami sebe osvobozujeme, svoboda není žádný trvalý stav. Svoboda, která trvá, nám nedává možnost zakusit svobodu, pouze ve vlastním osvobozování zažíváme svobodu. Osvobozovat se ale můžeme pro jiné závazky, nikoli jen pro zbavení se závazků. To, že na sebe bereme kvalitnější závazky, že na sebe bereme větší odpovědnost, znamená, že tím zkvalitňujeme naši situace svobody. Svoboda se tedy zkvalitňuje, když na sebe bereme určité, nikoli všechny závazky. Právě určitým typem závazků na sebe bereme odpovědnost a získáváme tak smysl pro svobodu a ceníme si ji. Např. při šachové hře, když nehrajeme jen podle příruček, ale bereme na sebe určité závazky, stává se hra zajímavou a kvalitní a přestává být jednoduchou. Velkou roli zde sehrává porozumění situaci, to, jak se k ní vztahujeme. Nové porozumění nám otevírá možnosti, o kterých jsme do té doby nic nevěděli. A právě otevření možností, jež vyplývají z nového porozumění situaci, vede ke zkvalitňování naší svobody.

Znamená větší odpovědnost „větší“ svobodu? Větší odpovědnost ve smyslu určitého typu závazků, tedy odpovídání na situaci v její napětí *předmětné a nepředmětné stránky*, nikoli jen v odpovídání na její redukovanou podobu, tedy *předmětnou stránku*, znamená otevírání nových možností, nikoli na již existující „horizontále“ možností, nýbrž nových možností na „vertikále“. A právě otevírání nových možností na vertikále, tedy jistý způsob „podkopávání“ se pod již existující roviny možností, je životem na cestě „větší“ svobody. To znamená, že jsou nám otevřeny kvalitativně nové možnosti, která nám do té doby byly uzavřeny. Naše svoboda se tedy „zkvalitňuje“, bereme-li na sebe odpovědnost určitého typu.

Seznam literatury

- I. Berlin, *Čtyři eseje o svobodě*, Praha 1999.
- L. Hejdánek, *Filosof a politická odpovědnost*, in: *Česká mysl*, 1/1991.
- P. Ricoeur, *Před morálním zákonem etika*, in: *Reflexe*, 5-6, 1992.
- P. Singer, *A Companion to Ethics*, Oxford 1993.
- R. Spaemann, *Základní mravní pojmy a postoje*, Praha 1995.
- R. Spaemann, *Šťěstí a vůle k dobru*, Praha 1998.
- B. Sutor, *Politická etika*, Praha 1996, str. 46-100.
- W. Weischedel, *Skeptická etika*, Praha 1999.